

Árpád Berta (2011). *Studies in Turkic Etymology*, Ed. Lars Johanson, András Róna-Tas, *Turcologica* 85, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 187 s.

Emine Yılmaz*

Á. Berta'nın 2008'de, çok genç bir yaşta aramızdan ayrılışından iki yıl sonra, kimi kökenbilimsel yazılarından oluşan bir seçki *Studies in Turkic Etymology* adıyla *Turcologica* dizisinin 85. kitabı olarak yayımlandı. Önsözünü, yine Macar Türkolojisinin en önemli isimlerinden ve kitabın editörlerinden A. Róna-Tas'ın kaleme aldığı seçki, genelde Macar Türkolojisinin, özel olarak da A. Róna-Tas ve Á. Berta'nın en çok mesai harcadığı, Macarcadaki Türkçe kökenli sözcüklerin yedi yüz yıllık araştırma tarihinin ve bütün araştırmaların özeti niteliğindeki *Western Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian* (baskıda) adlı eserin tanıtımı olarak okunabilir.

A. Róna-Tas'ın önsözü de aslında *Studies in Turkic Etymology* (bundan sonra *STE*) ile yakında yayımlanacak olan *Western Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian* adlı kitap arasındaki ilişkiyi açıklamaya yöneliktir. Bu önsözden öğrendiğimize göre, *STE*'nin ilk iki makalesi olan “Old Turkic loan words in Hungarian” (A. Róna-Tas'la birlikte) ve “Zu den alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache” adlı yazılar zaten hem Macarcadaki Türkçe alıntuların araştırma tarihini özetliyor hem de yeni yayımlanacak olan sözlüğün taslağını veriyor.

STE'de yer alan diğer on bir makale ise Á. Berta'nın, Türkçe kökenli Macarca sözcüklerle ilgili kökenbilim araştırmalarından oluşuyor. Yine önsözden öğrendiğimize göre A. Róna-Tas ve Á. Berta, 1997'de yeni sözlük için çalışmalara başladıklarında, yeni etimolojilerin dergilerde A. Róna-Tas veya Á. Berta adıyla yayımlanmasına da karar verilmiş ama bu gerçekleşmemiş. Bu nedenle yeni etimolojilerin çoğu ilk kez yeni yayımlanacak olan kitapta yer alacak. Etimolojiler hakkında görüş birliğine varılamadığı durumlarda ise yeni yayımlanacak kitapta A. Róna-Tas ve Á. Berta'nın görüşleri ayrı ayrı belirtilmiş.

Önsözde, *STE*'de yer alan ve Á. Berta'nın daha önce ayrı olarak yayımladığı iki kelime etimolojisinin yeni yayımlanacak olan kitapta yer almadığı belirtilmiş. Bu iki yazı *óv-* “savunmak” (s. 63-81) ve *cickány* “fare” (s. 153-160) söz-

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / Ankara
eminey@hacettepe.edu.tr

cüklerinin kökenleriyle ilgilidir. Bu iki kelimenin basılmakta olan kitabın ikinci bölümünün 8.1 alt başlığı altında *İmkansız Etimolojiler* olarak yayımlanmasına karar verilmiş. Bunun dışında, *STE*'de yer alan bütün etimolojiler yeni çıkacak kitapta da yer alıyor: *barom* “sığır” (s. 117-133), *csalán* “ağ” (s. 55-62), *koldul* “rica etmek” (s. 147-152), *iker* “ikiz” ve *ökör* “öküz” (s. 135-145), *sok* “çok” (s. 83-99), *taltos* “büyücü” (s. 101-116).

Á. Berta'nın çeşitli dergilerde yayımlanmış ve *STE*'de toplanmış olan bu makalelerinin yeni çıkacak kitaptakinden farklı olduğunu ve kimi zaman farklı sonuçlara varılmış olduğunun görüleceğini belirtiyor A. Róna-Tas ve nedenini de şöyle açıklıyor: “Bu doğal ve anlaşılır bir durumdur, zaman geçti ve düşüncelerimiz değişti veya verilere bağlı olarak yeni görüşler edindik”. A. Róna-Tas, ayrıca yayım aşamasındaki kimi sorunların da değişikliğe neden olduğunu belirtiyor. Bu makalelerin, bu şekilde kitaplaştırılmasının bir nedeninin de söz konusu değişiklikler olduğunu ifade ediyor.

Önsözün ardından, IX-XX. sayfalar arasında Á. Berta'nın 1977-2010 yılları arasında yayımlanmış olan (son 3 tanesi ölümünden sonra olmak üzere) makale ve kitaplarının dökümü yer almaktadır. Á. Berta'nın kısa ömrüne sığdırdığı çok sayıda makale ve kitap son derece özenle bir araya getirilmiş olmakla birlikte, Á. Berta'nın yayınlarından yapılmış, Türkiye'de yayımlanmış olduğu için gözden kaçmış olabilecek iki makale ve bir de kitap çevirisini buraya eklemekte yarar vardır:

1. “Kumanların Kökeni”, (Çev. Emine Yılmaz), *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri 9-10*, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı, İstanbul 1998: 133-142.
2. “Koldul, koldus (kolduş)”, (Çev. Emine Yılmaz), Árpád Berta, *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*, s. 79-87, Editör Emine Yılmaz, Süer Eker, N. Demir, International Journal of Central Asian Studies, 2010, Volume 13, Korea.

Bu makale ayrıca “Hungarian *koldul* “to beg” and *koldus* “beggar” adıyla *Studia Turcologica Cracoviensia*'da da yayımlanmıştır (2005, sayı 10: 49-55).

Kitap çevirisi ise Á. Berta'nın Türk ve Uygur Runik yazıtlarının 2004'te yapmış olduğu karşılaştırmalı yayımının çevirisidir ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. *STE*'nin yayımından sonra yayımlanmış olduğu için bibliyografyada yer almaması doğaldır: *Sözlerimi İyi Dinleyin..., Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, 2010, Çev. Emine Yılmaz, Ankara: TDK.

STE nin ve yeni yayımlanacak olan *Western Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian* adlı sözlüğün odaklandığı Macarcadaki Türkçe alıntularla ilgili çalışmalar Türkiye Türkolojisinde çok iyi tanınmadığından, *STE*deki ilk iki makaleye dayanarak hem araştırma tarihi hem de baskıdaki sözlüğün düzenlenişiyle ilgili bir özetleme uygun olabilir.

Kitabın ilk makalesi “Old Turkic loan words in Hungarian” başlığını taşır. Makale, Orta Çağ’dan L. Ligeti’nin konuyla ilgili çalışmasına kadar olan süre içinde, Macarcadaki Eski Türkçe ödünç kelimelerin araştırılma tarihine genel bir bakış içeriyor. Burada ayrıca, makalenin yayımlandığı 2002 tarihinde, doğumunun üzerinden yüz yıl geçmiş olan L. Ligeti’nin konuya katkıları da ele alınmıştır. Yazıda son olarak, Macarcadaki ödünç kelimelerle ilgili (şu an baskıda olan) son sözlüğün amaç ve yöntemi üzerinde durulmuş, ayrıca üç tane de örnek giriş verilmiş: Eski Türkçe *ıgaççı,öp-, baka* (“kurbağa”).

Macarca sözcükleri benzer bir Türkçe sözcükle karşılaştırmak Macar kronikleri kadar eski bir uğraşı alanı. 13. yüzyıla kadar giden bu kayıtlarda popüler, fantastik kökenbilim açıklamaları yer alır. Örneğin *Hungarian*’ın Latince biçimi olan *hungarus* sözcüğü, *Ung* “ırmak adı” ve *vár* (Macarca) “kale” ögelerine ayrılır. Oysa bu kelime Türkçe *onugur* biçiminden gelmektedir. Benzer biçimde, özel bir isim olan *Álmos* (Macar hanedanlığının kurucusu olan Árpád’ın babası), Macarca bir kelime olan *álom* “düş” biçiminden türetilir. Çünkü *Álmos*’un annesi, düşünde, totemik bir kuş olan *turul* (Türkçe *toğrul*) tarafından ziyaret edilmiştir (*álom-os* “düşlü”). Gerçekte bu kelime de Türkçe *Almış*’tan gelir.

16.-17. yüzyıllarda Osmanlıların Macaristan’ın büyük bir bölümünü işgal etmesiyle birlikte yüzlerce Türkçe kelime günlük yaşamda kullanılmaya başlanmıştı. Bunlar Latin harfleriyle ve Macar imlasıyla yazılıyordu.

18. yüzyılın ortasında Macar olmayan üç bilim adamı Macarca ve Türkçe arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. İlki olan Martinus Fogelus, Macarca ve Fince arasında sistematik bir karşılaştırma yapan ilk bilim adamıydı, ancak Macarca ve Türkçeyi karşılaştırmayı da ihmal etmemiştir. İkincisi J. Eberhard Fischer’di ve Macarların kökeni hakkında bir kitap yazmıştır (1756). Bu kitaba göre Macarlar Finceye yakın bir dil konuşuyorlardı ve *Yugria*’dan gelmişlerdi. *Yugria*, Yugurların eski ülkesiydi ve bunlar Uygurlardı. Bu nedenle dillerinde Türkçe kelimeler vardı. Fischer’in, *Vocabularium Sibiricum* (1747) adlı kitabında da hala kabul edilebilir bazı karşılaştırmalar vardır. Örneğin Mac. *szél* “rüzgar” =Tü. **yel*, Çuv. *şil*. Böylece Fischer Macarca bir kelimeyi Çuvaşça ile karşılaştıran ilk bilim adamı olmuştur. Üçüncü bilim adamı ise Philipp J. von Strahlenberg’dir. 1730’da yayımlanan *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* adlı kitabında Çuvaşçayı, Yakutça ve diğer Sibiry Türk dilleriyle birlikte ele almıştır. Bu çok önemli bir yaklaşımdı, çünkü o zamana kadar Çuvaşça, Fin-Ugor dilleri arasında sayılıyordu ve Macarca vb. dillerle karşılaştırılıyordu. Strahlenberg doğru olarak Macarca’yı Fin, Vogul, Mordvin, Çeremiş, (Komi-)Permyak, Votyak ve Ostyak dilleriyle karşılaştırmıştır. Fakat Strahlenberg’e göre hepsinin ortak atası *Hunni* veya *Unni* idi. Bu çalışma Macaristan’da 18. yüzyılın ortasına kadar yaygın olarak kullanılmıştır.

18. yüzyılın sonundan itibaren pek çok bilim adamı Macarca kelimeleri Türkçe kelimelerle karşılaştırdı. Böylece giderek anlaşıldı ki bu kelimeler farklı Türk dille-

rinden ödünç alınmışlardı ve Macarların kökenini belirlemek için kullanılmaları uygun değildi. Araştırma yöntemlerinin yavaşça ilerlemesiyle ilk kez István Horváth (1784-1846) ödünç kelimeler içinde Osmanlıca olanlarla daha eski olanları ayırmıştır. Daha sonraki çalışmalar ödünç kelimelerin kronolojisini ortaya koymuştur. En eski katman, Macarcanın Fin-Ugor dilleriyle Türk dillerinin arasında bir yerde bulunduğunu ve her ikisiyle de ilişkili olduğunu göstermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu konudaki en etkili bilim adamı Pál Hunfalvy idi. Ona göre (1877) Macarca, söz konusu iki dilin ortasında yer almakla birlikte Fin-Ugor dillerine biraz daha yakındı. Tam bu noktada tartışmaya Ármin Vámbéry (1832-1913) katılmıştır.

Tartışmaların bu dönemi Macar literatüründe “Ugor-Türk” savaşı olarak adlandırılmıştır. Bu tartışma kimi zaman yüksek tonda, romantik ve kimi zaman milliyetçi özelliği sakınılmadan sürdürülmüş, tartışmalar gazetelere de yansımıştır. Tartışmanın *Turkic* tarafı sadece etimolojileri veya Macarcanın diğer diller arasındaki yerini değil “heroic geçmişi” de savunmuş ve diğer tarafı Macar halkının kendine olan güvenini de tehlikeye atmakla suçlamıştır. *Turkic* tarafın temel figürü ise Vámbéry idi. Bir dilbilimci olmamakla birlikte modern ve eski Türk dillerini çok iyi bilen Vámbéry, dört yıl Türkiye’de çalışmış ve Orta Asya’da Türkçe konuşan diğer halkların arasında da bulunmuştur.

Ugor tarafının ana kahramanı ise J. Budenz’dir. Altayca alanında profesör olan Budenz, Vámbéry’nin Macarca ve “Türk-Tatar” kelime karşılaştırması (1870) üzerine başarılı bir eleştiri yazmış ve daha sonraki makalelerinde de Vámbéry’nin, Macarcadaki Türkçe kelimelerin, soy akrabalığını gösteren genetik kanıtlar olduğu biçimindeki görüşünü eleştirmiştir. Budenz’e göre Türkçe kelimelerin tamamı ödünçtür. Budenz, Vámbéry’nin toplamış olduğu 740 etimolojinin bir kısmının gerçekten Türkçe olduğunu, bazı karşılaştırmaların yanıltıcı, bazılarının önemsiz (yansıma sözcük), bazılarının ise şüpheli veya belirsiz kökenli olduğunu söylemiştir. Budenz’e göre kabul edilebilir etimoloji sayısı 146’dır.

Bu uzun tartışma Ugor tarafının zaferiyle bitmiş ancak Vámbéry ölünceye kadar fikrini değiştirmemiştir. Bu tartışmadan iki açık sonuç çıkmıştır:

1. Macarca bir Fin-Ugor dilidir ve söz varlığındaki Türkçe kelimeler ödünç alınmıştır.
2. Macarcadaki bu ödünç kelimelerin büyük bir bölümü Çuvaş tipi özellikler gösterir.

Budenz’in çalışmaları J. Szinnyi tarafından sürdürülmüştür. Budapeşte’de *Karşılaştırmalı Ural-Altay Çalışmaları* kürsüsünde çalışan Szinnyi 1883’te Vámbéry’nin kitabı üzerine birkaç eleştiri yazmış ve bu eleştiri hem Macaristan’da hem de Almanya’da yayımlanmıştır. 1920’de yayımlanmış olan *Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur* adlı kitabı, Macarca bilme-

yenlerin de konuyla ilgili eski çalışmalardan haberdar olmasını sağlamıştır. J. Szinnyei, aynı zamanda J. Németh'in de mentoruydu.

Szinnyei'nin Türkoloji alanında özgün çalışmaları olmamasına karşılık B. Munkácsi (1860-1937) Çuvaşlar arasında saha çalışması yapmış (1885), ayrıca Macarcadaki Türkçe kelimelerle de ilgilenmiştir. Vámbéry, Budenz, Szinnyei ve Munkácsi, Z. Gombocz'un (1877-1935) konuyla ilgili sentezinin en önemli öncüleriydi.

Z. Gombocz, Macar ve Fin-Ugor dillerinin tarihleriyle ilgilenen bir dilbilimciydi. Tarihsel ve karşılaştırmalı Altayca alanında çok önemli bir isimdi ve orijinal Çuvaşça verilerle çalışmıştı. Macarcadaki ödünç kelimelerle uzun süre ilgilendikten sonra 1912'de *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* adlı kitabını yayımlamıştır (MSFOu 30). Bu kitapta 231 ödünç kelime yer alır ve yüz yıl sonra bu listeden sadece 20 kelimenin silinmiş ve geri kalanların hala kabul edilebilir olması da Gombocz'un eserinin yüksek bilimsel değerini gösterir. Kitap, bu konudaki ilk sentez olarak da düşünülebilir.

Gombocz bu kelimeleri önce "Türkçe ödünçlemeler" olarak adlandırırken daha sonra adlandırmayı "yurt tutuş (895) öncesi ödünçlenmiş kelimeler" olarak değiştirmiştir. Çünkü 1902'de Aşmarin'in Volga Bulgarları ve Çuvaşlar hakkındaki kitabı yayımlanmıştı ve Gombocz'un ilgilendiği kelimeler Macarların bugünkü yurtlarına gelişlerinden önce Çuvaş tipi bir dilden aldıkları kelimelerdi. Gombocz, Hazar dilini bir kaynak dil olarak görmemiştir, çünkü *Hazar* adındaki *z* sesinden ötürü Hazar Türklerinin Çuvaş tipi bir dil konuşmadıklarını düşünüyordu. (Daha sonra A. Róna-Tas bu adın *Hazar* değil *Kasar* olduğuna dair makaleler yazmıştır). Gombocz'a göre ödünçlemenin bölgesi Volga-Kama'daki Volga Bulgar krallığı, kaynak dil de Volga Bulgarca-sıydı. Gombocz, 1912'deki kitabında Macar-Türk ilişkisinin tarihini 600-800 arasına yerleştirdiyse de daha sonra bu tezin güçlüklerini görerek görüşünü değiştirmiştir. 1921'de *Magyar Nyelv*'de yayımlanan (17: 15-21) "A bolgar kéréds és a magyar húnmonda" adlı makalesinde, ilişki bölgesini Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban bölgesine, ilişki tarini de 5.-7. yüzyıllar arasına taşımıştır.

Macarcadaki Türkçe ödünç kelimelerin orta katmanını ayırmayı başaran ilk araştırmacı Gy. Németh (1890-1976) olmuştur. Bu orta katmanı oluşturan kelimeler yurt tutuştan (895) sonra Macaristan'a sığınan Kıpçak ve Peçeneklerden alınan kelimelerdi (bk. Á. Berta "Kumanların Kökeni", Çev. Emine Yılmaz, *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri* 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı, İstanbul 1998: 133-142). Németh'in çalışması, yeni keşfedilmiş olan Orhon Yazıtları ve Turfan (Eski Uygurca) el yazmalarının da kullanılmış olması açısından ayrıca önemlidir. Németh'in 1930'da yayımlanmış olan *A honfoglaló magyarsóg kialakulása (Yurt Tutan Macarlığın Kuruluşu)* adlı kitabı, Macar kavim ve kişi adlarının ve Türkçe olduğu düşünülen kelimelerin büyük bir çoğunluğunun etimolojisini içermekteydi. Bu kitap, ölümünden sonra Á.

Berta tarafından genişletilmiş ve gözden geçirilmiş olarak 1991'de tekrar yayımlanmıştır.

Gy. Németh ilişki bölgesi konusunda ise önce Z. Gombocz'un ikinci, sonra da birinci görüşünü benimsemiştir.

Bu alanda önemli bir adım da G. Bárczi tarafından atılmıştır. Türkçe kelimelerin Macarcaya uyumu konusunda üç olağanüstü makale yazmış olan Bárczi, 1941'de yayımlanan kısa etimolojik sözlüğünde eski ve orta katmana ait, Türkçe kökenli 228 kelime ile ilgilenmiştir ve bugün bunların pek çoğu kabul edilebilir durumdadır.

1967-1984 yılları arasında, Macar söz varlığının kökenini ele alan ilk büyük etimolojik sözlük, L. Benkő editörlüğünde, 3 cilt ve bir dizin olarak yayımlanmıştır. Daha önceki çalışmaları da değerlendiren bu sözlük çok geniş bir kaynakça içermektedir. S. Kakuk ve L. Ligeti'nin danışmanlık yaptığı Türkçe kelimeler konuyla ilgili bilinen en eski etimolojilerdir ve yeni Türkçe etimolojik araştırmalara yer verilmemiştir. Aynı sözlüğün Almanca versiyonu olan *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, 1993-97 yılları arasında 3 cilt olarak ve yine L. Benkő editörlüğünde yayımlanmıştır. Sözlükte Macarca söz varlığı dışında yeni görüşler (aralarında birkaç yeni Türkçe etimoloji de vardır) ve Macarca baskıdan sonra oluşan görüş farklılıkları da yer almaktadır. Osmanlı dönemi öncesi Türkçe verilerle ilgili danışmanlığı da A. Róna-Tas yapmıştır.

Konuyla ilgili son önemli yayın L. Ligeti tarafından yapılmıştır. Çuvaşçayla, Macarcadaki Türkçe kelimelerle ve özellikle de Türkçe kökenli Macar adlarıyla ilgili pek çok yazı yayımlamış olan Ligeti, 1979'da ve 1986'da Macarca-Türkçe ilişkisiyle ilgili iki kitap yayımlamıştır. Özellikle, ölümünden birkaç hafta önce basılan *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt es az Árpád-korban* adlı kitabında, yurt tutuş öncesi ve Árpád çağında Macar-Türk ilişkileri ele alınmıştır. Bu kitap, Ligeti'nin 50 yıldan uzun süren araştırmalarının bir dökümü gibidir ve Macarcadaki eski Türkçe alıntularla ilgili yayımlanmış son sentezdir.

Ligeti'nin kitabının ana bölümü Macarcadaki Türkçe kökenli kelimelerin Çuvaşça ölçütleriyle, Türkçenin ve Macarcanın tarihsel fonolojik sisteminin yakınlaşan gelişmesi ve Çuvaş tipi olmayan Türk dillerinin temel karakteristikleriyle ilgilidir. Kitabın bu en uzun bölümü Türkçe ve Macarcanın karşılıklı etkileşimiyle ilgilidir. Kitabın ikinci bölümünde Türkçe-Macarca ilişkisinin etnik ve tarihsel altyapısı verilir. Kitapta, makalelerinde olduğu gibi ayrıntılı etimolojiler yoktur, Macarcadaki Türkçe ödünç kelimeler sadece dilbilimsel veya tarihsel, kültürel örnekler olarak verilir. 280 örneğin yer aldığı bu çalışmanın iki temel özelliği vardır: İlgili bütün veriler hakkında derin bir bilgi ve titiz, eleştirel bir yöntem.

A. Róna-Tas, 1996'da yayımlanmış olan Macarlığın erken tarihi ile ilgili kitabında (*A honfoglaló magyar nép*, Budapest, bu kitap 1999'da İngilizce olarak da

yayımlanmıştır: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest) eski Macarcaya giren ödünç kelimelerin kronolojisiyle ve muhtemel verici dillerle ilgilenmiştir. Onun düşüncesine göre, Macarcanın söz varlığının biçimlenmesinde en önemli rolü, Bulgar ve Hazar krallıkları içindeki çok dilli halklar oynamıştır.

İşte *Western Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian* adlı, Macarcadaki Eski ve Orta Türkçe ödünç kelimelerle ilgili yeni ve en büyük sentez, bu büyük birikimin ardından, 1997’de A. Róna-Tas ve Á. Berta tarafından planlanmaya başlamıştır. A. Róna-Tas, *STE*’nin önsözünde, Z. Gombocz, Gy. Németh, L. Ligeti ve L. Benkő’nün çalışmalarının esas alındığını ancak yeni verilerin ortaya çıkması ve araştırma yöntemlerinin gelişmiş olması nedeniyle yeni bir çalışmanın zorunlu olduğunu belirtmiştir.

STE’nin ilk makalesi olan “Old Turkic loan words in Hungarian”da, A. Róna-Tas ve Á. Berta tarafından, hazırlamakta oldukları sözlükle ilgili geniş bir tanıtım yer almaktadır. 1997’de başlanmış olan sözlük çalışmasından beş yıl sonra (2002) yayımlanmış olan bu makale, sözlüğün başlangıç aşamasını tanıtmaktadır. Yazarlar, Türkolojideki iki büyük keşfin (Orhon Yazıtları’nın ve Turfan yazmalarının bulunuşu) ve Macar tarihi araştırmalarının ilerlemiş olmasının yeni bir sentezi gerekli kıldığını belirtirler.

Makaleden öğrendiğimize göre, sözlükte Osmanlıca alıntılar yer almayacaktır. Bunu nedeni ise S. Kakuk’un, zaten Osmanlıca alıntılarla ilgili olarak *Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise* (Budapest) adlı bir kitabının 1973’te yayımlanmış olmasıdır.

Sözlük hazırlanırken, Gombocz 1912, Bárczi 1941, TESz 1967-1984 (Macarcanın Etimolojik Sözlüğü), Ligeti 1986 ve Róna-Tas 1997’ye dayanılarak 260 kelimelik bir liste oluşturulmuş ve üç gruba ayrılmıştır: 1. Çağdaş Macarca biçimler, 2. Sadece bazı Macar diyalektlerinde bulunan kelimeler, 3. Çağdaş Macarcada bulunmayan ama tarihsel kaynaklarda görülen kelimeler.

Sözlükte “Türkçe köken” ile kastedilense, kelimenin herhangi bir Türk dilinden kopyalanmış olmasıdır, Türkçe kökenli olması değildir. Örneğin *gyöngy* “inci” (Eski Türkçe *cincü*) Çin, *alma* “elma” (Eski Türkçe *alma*) Hint-Avrupa, *bors* “biber” (Eski Türkçe *burç*) Hint kelimesidir ama Türk dilleri aracılığıyla Macarcaya girmişlerdir.

Kelimeler bugünkü Macarca biçimlerine göre alfabetik dizilmişlerdir.

Makalede, sözlükte yer alan üç örnek girişe de yer verilmiştir: *ács* “marangoz”, *ápol* “bakmak, ilgilenmek”, *béka* “kurbağa”.

Macarcadaki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Belirlenmesinde Kullanılmış Olan Ölçütler

STE'den öğrendiğimize göre, yeni yayımlanacak kitapta, Macarcadaki Türkçe kelimelerin en eski (Bulgar-Çuvaş) ve orta (Peçenek-Kuman) katmanlarına ait sözcükleri belirlemek için kullanılmış olan kesin ve olası ölçütler şunlardır:

A. En eski katman (Bulgar-Çuvaş) için kullanılmış ölçütler:

1. GT *z-* Çuv. *r-* Mac. *r-*: *boryú* “buzacağı”, *iker* “ikiz”, *tar* “daz, kel”, *tenger* “deniz”, *térd* “diz” vb.
2. GT *ş-* Çuv. *l-* Mac. *l-*: *del* “öğle” (ET *tüş*), *kölyök* “tilki, kurt yavrusu” (ET *köşek*) vb.
3. *s-*, *si-* ses öbeğinin durumu: GT *ş-* Çuv. *ş-* Mac. *s-* [ş]: *seper-* “süpürmek”, *serke* “sirke” vb.
4. Söz başında GT *y-* Çuv. *ś-* Mac. *sz-* [s-] denkliği: *szel* “yel”, *szóló* “üzüm” vb.
5. Söz başında GT *ķ-* Çuv. *h-* Mac. *h-* denkliği: *harang* “çan” (GT *kazan*), *homok* “kum” vb.
6. İç seste GT *-gd-* Orta Çuv. *-z-* (>Çuv. *-r-*) Mac. *-z-* denkliği: *búza* “buğday”, *túzok* “toy kuşu”.
7. Çuvaşça leksikal (anlamsal) özellikler daha çok en eski katmana ait görünmektedir:

disznó “domuz”, *gyermek* “çocuk”, *kicsiny*, *kicsi* “küçük”, *tükör* “ayna” vb.

Ancak literatürde kimi kesin olmayan ölçütler de vardır:

1. Söz başı *gy-* [c] bir Çuvaşça işaretidir: GT *y-* Çuv. *c-* Mac. *gy-* [c]: *gyapyú* “yün” (Tü. *yapağı*), *gyász* “yas”, *gyöngy* “inci”, *gyúr-* “yoğurmak” vb.
2. Genel Türkçe *y-* sesine karşılık Macarca *s-* [ş] Çuvaşça bir işaretidir. GT *y-* Çuv. *ś-* Mac. *s-* [ş]: *sarló* “orak”, *süveg* “şapka”.
3. Söz başı *i-* Çuvaşça bir işaretidir: *író* “tereyağı”.
4. Söz başı *ny-* sesinin İlk Türkçe bir özellik olduğu tartışmalıdır: GT *y-* İlk Tü. *ń-* Mac. *ny-* [ń]: *nyár* “yaz”, *nyargal-* “koşturmak” vb.
5. Bir ünsüzden sonra *-G-* sesinin düşmesi en eski katmana ait bir özellik sayılabılır. GT *-ünsüz+g-* Çuv. *-ünsüz+ø-* Mac. *-ünsüz+ø-*: *Belár* “Bulgar”, *tiló* “filariz”.
6. Söz sonu *-m* sesi Çuvaşça bir işaretidir. GT *-ŋ*, *-n-* Çuv. *m-* Mac. *-m-*: *gyom* “yabani ot”, *szám* “sayı”.
7. İlk hecedeki uzun ünlü de en eski katmana ait olmalıdır. GT uzun > ET kısa- Çuv. uzun > Mac. uzun: *bűn* “günah”, *kék* “mavi”.
8. Birincil uzun ünlüden önce *v-* protezi de en eski katmana aittir: GT uzun ünlü- Çuv. *v-* +uzun ünlü > Mac. *v+*ünlü: *vályú* “oluk”.
9. İlk hecede *i* ünlüsü de en eski katmana ait olabilir: *dió* (<*gyió*) “findık”, *tinó* “dana”.

10. Genel Türkçe söz sonu *-ünlü+K* ses öbeği yerine Macarcada uzun bir ünlü bulunur: *besenyó* “Peçenek”, *bölcső* “beşik”, *gyűrű* “yüzük”.

A. Róna-Tas'a göre (1996: 97), ödünç kelimelerin en eski katmanında, Genel Türkçe söz sonu *-ünlü+K* ses öbeği yerine Macarcada uzun bir ünlü bulunur:

besenyő “Peçenek”, *bölcső* “beşik”, *gyűrű* “yüzük” vb.; orta katmanda bunun yerine *-g* sesi (*sőreg, süveg*) ve en yeni katmanda ise *-k* sesi bulunur (*homok, hurok, kölyök*).

11. Genel Türkçe *a* yerine *e* sesi bulunması da en eski katmana ait bir özellik olabilir. GT *-a->-Çuv. *-ä-> Mac. -e-: gyertya* “mum”, *gyertyán* “gürgen”.

12. Genel Türkçe *ç-Mac. ș: kėsik-* “gecikmek”, *sátor* “çadır”, *sereg* “ordu”.

B. Orta katman (Peçenek-Kuman) için kullanılmış ölçütler:

Kesin Ölçütler

1. GT *-z->Mac. -z-: Mac. boza* “bir tür bira”, *koboz* “bir enstrüman”.

2. Bir uzun ünlünün veya *ı, i* seslerinin önündeki GT *s->Mac. sz- [s]* denkliği: *szirt* “boyun”, *szongor* “doğan, şahin”.

3. GT *-k-- Mac. -g-* denkliği: *nyögér* “nöker”.

4. GT *-p-- Mac. -b-* denkliği: Mac. *csabak* “bir balık çeşidi”, *koboz* “bir çalgı”.

Olası Ölçütler

1. GT *-g, -g-- Mac. -ø, -v-* denkliği: *kis* “küçük”, *üveç* “kuzu”.

2. GT *-b-- Mac. -v-* denkliği: *teve* “deve”.

3. GT *t-- Mac. d-* denkliği: *dara* “irmik unu”.

4. Söz sonunda kapalı ünlünün korunması: *bicska* “hançer”, *dara* “irmik unu”.

5. Kimi kelimeler de sözlüksel (ve dil coğrafyası) açıdan daha çok orta katmana ait sayılırlar: *árkány* “halat”, *kun* “Kuman”, *daku* “kürk ceket”.

Macarcadaki Türkçe Alıntılar Neden Önemlidir?

1. Orhon Yazıtları'nın ve Uygur el yazmalarının bulunmasıyla Eski Doğu Türkçesine ait verilerin iyice zenginleşmesine karşılık Eski Batı Türkçesi kaynakları son derece sınırlıdır. Burada Eski Doğu Türkçesi terimi *z/ş* dilleri, Eski Batı Türkçesi terimi de *r/l* dilleri için kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu iki terim coğrafi bir ayrıma da gönderme yapar: Uralların ve Aral gölünün batısı ile doğusu. Zaman olarak, Cengiz İmparatorluğunun kuruluşuna kadar sürer. Coğrafi olarak batıda kalan bölgede, yani Doğu Avrupa'da Peçenek ve Kıpçak Türkleri gibi *z/ş* dillerinin taşıyıcıları da bulunuyordu. Ne yazık ki Doğu Avrupa'da konuşulan Türk dillerinin (*z/ş* veya *r/l*) hiçbiri yazı dili değildi ve bu dillerden geriye Runik harfli çok kısa yazıtlar kalmıştır. Eski Batı Türk dillerinin çalışmalarına yardım eden kaynaklar arasında Türkçe olmayan kaynaklardan söz edilebilir. Bizans, Arap, Fars, Ermeni, Gürcü, Latin ve Slav kaynaklarında dağınık veriler bulunur. Batı Eski Türkçesi grubuna dahil tek yaşayan dil olan Çuvaşçanın tarihi de diğer bir kaynaktır. Sınırlı malzemesine rağmen Volga Bulgarca'sı da Eski Batı Türkçesi için önemli bir kaynaktır. Tuna Bulgarlarının, Hazarların veya Avarların dili daha da az bilinmektedir. Diğer verilerin ne kadar az olduğu dikkate alınrsa, Macarcada korunmuş olan Eski Türkçe ödünç kelimelerin, Eski Batı Türkçesinin rekonstrüksiyonu için ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

2. Macarcadaki en eski Türkçe ödünç kelimelerin alındığı döneme ait, Macar dil tarihini aydınlatacak başka iç kaynaklar yoktur.

3. Ödünç sözcükler Çuvaş tipi bir dilden alındıkları için, Moğolca ve Türkçe arasındaki ilişkinin durumunu belirlemek için de önemlidirler.

4. Türkçenin Türkçe olmayan dillere etkisi de uzun süredir Türkolojinin önemli konularından biridir. Bu alanda, L. Johanson'un kod kopyalama modeli doğrultusunda bir çalışma eksiktir.

5. Macar Türkolojisi, bu konuyu hiçbir zaman Macar Türkolojisinin sınırlı bir görevi olarak görmemiştir. J. Melich, I. Kniezsa, L. Ligeti gibi bilim adamları, Eski Türkçe, Eski Macarca ve Eski Slavca arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Büyükçe bir grup kelime, hem Eski Türkçe, hem Eski Macarca hem de Eski Slavca kökenli görünürler. Bu kelimeler, Orta Çağ Avrupasının üç önemli gücü olan Türk, Macar ve Slavlar arasındaki dilsel ve tarihi-kültürel ilişkiler hakkında önemli sonuçlar sunar.

Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları

Á. Berta'nın *STE*'deki son makalesi diğerlerinden biraz daha farklı bir alanda ve Á. Berta'nın önemli çalışma alanlarından biriyle ilgilidir: Türkçe kökenli Macar kavim adları.

Gy. Németh 1930'da *A honfoglaló magyarság kialakulása (Yurt Tutan Macarlığın Kuruluşu)* adlı eserini yayımlamış, ikinci baskısı için önemli değişiklikler yapmış, kimi bölümleri çıkarmış, kimi bölümleri yeniden yazmıştı. Gy. Németh'in, ikinci baskı yapılmadan, 1976'da ölmesiyle bu görevi Á. Berta üstlenmiş ve Gy. Németh'in notlarını tamamlayarak eseri yeniden yayımlamıştı: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı), Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. Á. Berta'nın bu yayını, ilgisini Macar kavim adlarına yönelmiştir. Tümüyle yeni bir sistem kuran Á. Berta'ya göre *Magyar* adı da dahil olmak üzere bütün Macar kavim adları Türkçedir. Á. Berta'nın bu konudaki makalelerinin bir bölümü N. Demir ve E. Yılmaz tarafından Türkçeye çevrilerek *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları* adıyla kitaplaştırılmıştır (Ankara, 2002). Ancak Á. Berta bu konuda daha sonra da yayın yapmıştır: "Magyar törzsek és törzsnevek" ("Macar Kavim ve Kabile İsimleri", 2001, *Találkozások neves történésekkel*, Szeged: Belvedere Meridionale. 17-28); "Keszi és társai - avagy a magyar törzsnevek eredete is rendszere" ("Keszi ve Akraları - veya Macar Kavim Adlarının Kökeni ve Sistemi", 2004, *NyK* 101: 173-181).

Á. Berta'nın, bu konudaki *STE*'ye alınan makalesi ise 1998'de *Turkic Languages*'ta yayımlanmış olan "On the Turkic origin of the names of the Hungarian tribes" (sayı 2(1): 32-48) adlı makaledir (*STE*'de s. 175-187). Yukarıda sözü edilmiş olan *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları* adlı çeviri kitapta yer almayan bu makalede Á. Berta, *Nyék* ve *Magyar* kavim adlarının Türkçe kökenli olduğu yolundaki görüşünü biraz daha derinleştirerek ele almıştır. Á. Berta'nın *Nyék* ve *Magyar* kavim adları ve diğerleriyle ilgili görüşlerinin ayrıntıları için *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları* kitabına bakılabilir.